

ГРАДЪТ КАТО AXIS MUNDI.
ВИДИМИТЕ И НЕВИДИМИТЕ САКРАЛНИ ТОПОСИ
НА ГРАДА

*Красимир Асенов*¹

DOI: 10.7546/PG.3-4.2024.03

Настоящата статия разглежда града като център на света, наситен със скрити и невидими сакрални пространства и топоси, защото градът, лишен от своето метафизично ядро, митове, легенди и сакрални пространства, би представлявал обезсмислена физическа конструкция, в която отсъства концепцията за колективна памет и духовен порядък. Такава среда се доближава до понятието за свръх-модерна утилитарна урбанистична структура – *хоризонтална урбанистична пустиня*, лишена от онези вертикални измерения, които свързват човека с трансцендентното и нетленността.

Ключови думи: axis mundi, град, сакрални топоси, номади, къщички за духове.

THE CITY AS AXIS MUNDI. THE VISIBLE AND THE INVISIBLE
SACRED TOPOI OF THE CITY

*Krassimir Asenov*²

Abstract: When discussing ancient urbanogenesis, the primary focus is typically placed on the Mesopotamian archaeological layer known as Uruk A, which lies immediately above the Obed layer. However, when considering the metaphysical

¹ Висше училище по агробизнес и развитие на регионите; krasimirasenov@gmail.com

² University of Agribusiness and Rural Development – Plovdiv, krasimirasenov@gmail.com

aspect of ancient urbanogenesis, the next archaeological layer represents one of the most enigmatic periods in human history. The Uruk B layer marks a period of complete transformation in all aspects of the existence of the ancient people who inhabited the Mesopotamian region during that time. From that period onward, humans acquired all the essential elements needed to establish urban civilizations on a global scale. With the significant rise of the rulers' power (whether of divine origin or sanctioned by the gods) the priestly class played a key role in the centralization of both political and religious authority. During that period, ziggurats clearly embodied the point around which the universe revolves - the intersection where the ritual union of Earth and heaven is consummated (Campbell, 2023). This paper explores the city as the center of the world, saturated with hidden and invisible sacred spaces and topoi - a city stripped of its metaphysical core - its myths, legends, and sacred spaces - becomes nothing more than a meaningless physical construct, lacking the concept of collective memory and spiritual order. Such an environment resembles a hypermodern, utilitarian urban structure - *a horizontal urban desert*, devoid of the vertical dimensions that connect humans to the transcendent and the eternal.

Keywords: axis mundi, city, sacred topoi, nomads, spirit houses.

УВОД

Когато се говори за древната урбаногенеза, обикновено основният акцент се поставя върху месопотамския археологически пласт, известен като Урук А, който е разположен непосредствено над пласта Обеид. Когато обаче въпросът засяга метафизичния аспект на древната урбаногенеза, следващият археологически пласт е един от най-загадъчните периоди в човешката история. Пластът Урук Б е периодът на тотална трансформация на всички аспекти на битието на древния човек, населявал през този период Междуречието. От този период нататък човекът притежава всичко, което е необходимо за формирането на градските цивилизации в световен мащаб. Значителното нарастване на ролята на владетелите (независимо дали са с божествен произход или са получили оторизация от богове) и на жреческото съсловие допринася значително за централизирането както на политическата власт, така и на религиозната. В този период *Зикуратите очевидно символизируют точката, около която се върти Вселената, точката, в която консумират ритуалния си брак земята и небето* (Кембъл, 2023).

Концепцията за божествения произход на градовете е универсална метафизична доктрина, която се споделя в много древни цивилизации по света. Идеята, че градовете са създадени или благословени от богове, е основополагаща в древния свят, което е важно условие за легитимирането на властта и значението на градовете като центрове на религиозен, политически и културен живот. Докато в Шумер и Акад се е вярвало, че градовете

са основани от богове или че техните управници са избрани от богове, например, ако град Нипур се считал за духовен център, защото там се намирал храмът на Енлил – главният бог на пантеона, то в Древен Египет фараоните са разглеждани като живи богове и затова столиците на Египет, като Мемфис и Тива, имали божествен произход и благословия. Храмовете и гробниците в тези градове символизирали и връзката между фараона и боговете. В гръцките полиси, като Атина и Спарта, се е вярвало, че техните основатели са били богове или полубогове. Древните римляни вярвали, че градът им е основан от Ромул и Рем, които били синове на бог Марс и следователно имали божествен произход, което несъмнено допринасяло за легитимацията на римската власт и религия. В древна Индия, градове като Варанаси (Бенарес)³, Уджайн⁴, Канчипурам⁵ и др. били смятани за свещени и с божествен произход, свързани с богове като Шива, Вишну и пр. Ведическите текстове също споменават за градове, които са създадени от богове или са тяхно обиталище. В Древен Китай градовете са считани за божествено установени. Според китайската традиция, първите градове са създадени от легендарни императори като Хуанди, които имали небесен мандат. В мезоамериканските цивилизации (като тези на майте и ацтеките) се е вярвало, че техните градове са основани от богове или че са центрове на света. Така например Теотиуакан бил смятан за място, където боговете се събрали, за да създадат света. В персийската традиция, градовете като Персеполис са изградени като символи на божественото управление. Ахеменидските царе се смятали за избрани от боговете, а столиците им били визуални символи на този небесен мандат и в същото време са възприемани като центъра на света – *axis mundi*. В свещената география понятието *axis mundi* (аксис мунди), или „оста на света“, е централна концепция и отразява митологичния или символичния стълб, около който се върти светът. Свещени планини, градове, храмове, дървета, обелиски и пирамиди – много често те се възприемат като такива оси, свързващи небесния, земния и подземния свят.

³ Варанаси, наричан също Каши, е един от най-старите и свещени градове в Индия, посветен е на бог Шива и се смята за „град на светлината“. Според индуистката митология Шива основал града и живее там, а храмът Каши Вишванат е посветен на него и е един от най-важните храмове за поклонници.

⁴ Уджайн е важен свещен град, свързан с Шива, и е дом на храма Махакалешвар, който е едно от дванадесетте джйотирлингам храмове в Индия. В него се провежда фестивалът Кумбха Мела.

⁵ Канчипурам, известен също като „градът на хилядата храмове“, е свещен както за последователите на Шива (напр. храма Екамбарешвара), така и за тези на Вишну (напр. храма Вайкунтха Перумал). Той е един от седемте свещени града, които индуистите смятат, че водят към мокша (освобождение).

ГРАДЪТ КАТО САКРАЛНО ПРОСТРАНСТВО

Градът като *сакрално пространство* е древен символичен концепт, чиято квинтесенция е единството и връзката между небето, земята и хто-ничния свят. Този универсален архетип, наречен *axis mundi* (от латински език – *ос на света*), се среща в много културни и религиозни концепции по целия свят. Независимо от наименованието, идеята, която ги обединява, е формирането на връзката между различните нива на космоса. Тези вертикални структури – дърво, планина, стълб, кула, храм или град, са местата, където се пресичат небето, земята и подземният свят. Наричан *Люлката на цивилизацията*, градът е събирателният образ на „осъзнатия и разумен човек“, онзи, който се е отделил от своето детско развитие и е поел съдбата в свои ръце, изграждайки с план, визия и дух своето късче космизирано пространство, оградено и отделено от враждебното и непознатото, от тъмните сили и хаоса.

Независимо от утвърдилата се в научните среди концепция за „нулевата точка“ на урбаногенезата, много въпроси остават открити и пораждаат сериозни и основателни съмнения относно времето на изграждане на първите градове, както и за идентичността на техните стрителите. Сериозни основания за тези съмнения ни дават и последните археологически разкопки и открития в Турция, Малта и други региони, където под разкритите пластове лежат мегалитни конструкции от Епипалеолитната епоха (Асенов, 2024).

Отвъд всяко съмнение е, че съществуват метафизични принципи и мотиви в основата на урбаногенезата. Исторически погледнато, много от първите градове възникват около свещени места или светилища, които са смятани за център на света. Тези сакрални топоси са привличали хората, като около тях се формирали населени места, които са се разширявали и по начин активирали процеса на урбанизацията около тези духовни центрове. Връзката между *axis mundi* и урбаногенезата се проявява и в начина, по който обществата структурират своето пространство и придават духовно значение на определени централни точки. Тези точки, които свързват небето, земята и подземния свят, са били и продължават да бъдат основни в процеса на създаване и организиране на градове. В някои общества, йерархичната социална структура е била организирана около концепцията за свещената ос. В центъра е стоял владетелят или свещеникът, които са олицетворявали връзката с божественото. Урбаногенезата в тези случаи е била тясно свързана с поддържането на социалния и духовния ред. Безспорно поддържането на социалния и духовния ред в един град (независимо от конкретната темпорална рамка) е процес, който освен „земните“ актьори, изисква и небесно участие. Само в единение с Бог може да се из-

гради и функционира *идеалният* град или както го нарича Ибн ал-Фараби⁶, *добродетелният* град (Al-Farabi, 1985). Начело на добродетелните градове стоят владетели философи, които едновременно с това са и лидери на религиозната общност. В тези градове те се стремят да постигнат истинско щастие за всички жители, доброто и справедливостта царуват, а несправедливостта и злото се осъждат. Ал-Фараби противопоставя добродетелните градове на невежите градове, чиито владетели и жители нямат представа за истинско щастие и не се стремят към него, а обръщат внимание само на телесното здраве, удоволствията и богатството. Върховното щастие според философа е свързано с постигането на свършено познание и духовно единство с Бога.

Древното градостроителство винаги е било процес, в основата на който стоят не само задоволяването на физическите нужди на обществото, но и целият комплекс от миторелигиозни, духовно-философски и други метафични потребности. Много древни градове са били построени по начин, който отразява космологичните вярвания на обществото. Градът винаги е бил олицетворение и умален модел на Космоса, разположен в централната точка на свещенното пространство. Примери може да се видят в древния Вавилон, където храмът на Мардук е бил централната ос на града, или в храма на Зевс в Олимпия, Гърция. Древните китайски градове са планирани в съответствие с принципите на фън шуй, където императорският дворец е символизиращ връзката между земята и небето. В ацтекската столица Теночтитлан храмът на бога Уицилопочтли е служил като *axis mundi*, от която се разпростирали четири основни пътя, символизиращи четирите посоки на света. В по-нови времена катедралите и религиозните храмове са централни точки в много европейски градове, отразяващи същата идея за свещен център, който свързва духовното и земното. В съвременните градове все още може да се види отзвукът на идеята за *axis mundi*. Небостъргачи като Емпайър Стейт Билдинг в Ню Йорк или Бурдж Халифа в Дубай често се възприемат като символични центрове, издигащи се към небето и символизиращи връзката на града с космоса. Централните площади, обществените сгради и паметниците в много съвременни градове продължават да служат като символични оси, около които се организира

⁶ Ирански философ (870-951), юрист и учен. Редица социални и етични трактати на ал-Фараби са посветени на учението за обществения живот („Трактат за възгледите на жителите на един добродетелен град“, „Книга за постигане на щастие“, „Гражданска политика“, „Книга за изследване на обществото“ и др.). Въз основа на политическите и етични идеи на гръцките философи, предимно Платон и Аристотел, и използвайки социалните идеи на древния Изток, ал-Фараби развива последователна теория за социалната структура.

социалният и културният живот на града. *Axis mundi* и урбаногенезата са концепции, които на пръв поглед принадлежат към различни сфери – духовна/религиозна и социално-историческа. Въпреки това между тях има интересна връзка, особено когато разглеждаме как културите и обществата структурират своето пространство и социален ред. Дори в съвременната урбанизация идеята за централност и символично значение на определените пространства продължава да играе важна роля в развитието на градовете. Архитектурата и градското планиране често търсят начини да изразят духовността или културната идентичност на пространството, създавайки модерни проявления на *axis mundi*.

Градът често е възприеман като символичен център на света, в който се пресичат материалното и трансцендентното, земното и божественото. Като *axis mundi* градът функционира не само като физическо пространство, но и като свещен фокус, който свързва човека с космоса, придавайки на обитаваното пространство свещен смисъл и подредба. Градът като такъв символ представлява онова място, където човекът намира и изгражда своята идентичност, чрез което усеща връзка с историята, културата и общността си и посредством което преживява сакралното. Градът като *axis mundi* не е просто архитектурна или урбанистична конструкция, а живо олицетворение на духовната същност на човека. Това е място, в което се материализира не само социалното, но и сакралното; градът става опора за екзистенциалната ориентация на своите жители. Той е символичен мост между земното и небесното, физическото и духовното и затова играе уникална роля в създаването на дълбоки смисли и идентичност, които оформят индивидуалното и колективното съществуване.

НОМАДИТЕ И ТЕХНИЯТ AXIS MUNDI

Първоначалният акт на сакрализация на дадено пространство винаги е съпрово-дено от знамение, случка или ситуация, в която небесните сили взимат активно участие. Самият наратив за това участие изгражда концепцията за сакралността на това пространство, като конструира и „портала“, вертикалния отвор към Небесното царство. В различните култури този небесен портал притежава различно пространствено измерение. При седентаризираните култури този небесен портал – *Axis mundi*, обикновено е неподвижен – храм, кула, обелиск, дърво, град и т.н. При номадските култури в повечето случаи сакралните пространства за връзка с боговете и духовните същества, в това число и с предците, са също подвижни или символични.

Подвижният *Axis mundi* е концепция, свързана със символичното представяне на центъра на света или връзката между небето и земята, коя-

то може да бъде наблюдавана в практиките на номадските племена, най-вече в техните преносими жилища и в техните ритуали. Така например при монголите номади юртата представлява своеобразен подвижен аксис мунди. Куполът на юртата символизира небето, а отворът на върха – връзката между земята и небето. Всяка юрта е центърът на личния и семеен космос на номада и се пренася при всяко придвижване на племето. Така юртата функционира като преносим център на света, където и да се намират номадите. Този символичен аксис мунди се изразява и в ритуалите, свързани с огъня в центъра на юртата, който се смята за свещен и представлява сърцето на дома, поддържайки връзката между човека, природата и духовния свят (Елиаде, 2008).

Друг пример за подвижен аксис мунди при номадските племена може да се намери в практиките на северноамериканските индиански племена, а именно племето лакота. При тях типито, което е тяхното традиционно жилище, изпълнява ролята на подвижен аксис мунди. Типито, подобно на юртата, има централен огън, който представлява свещения център на света. Върхът на типито, който сочи нагоре към небето, символизира връзката между земята и небесата. Типито е свещено пространство и всеки път, когато племето се премества, този свят се възстановява на ново място, което отново става център на техния микрокосмос. Не само за лакота, но и за други племена, свещените дървени стълбове, които се използват в техните церемонии, могат да играят ролята на подвижен аксис мунди. Тези стълбове, избрани специално за ритуала, се издигат като колони, свързващи небето и земята, и също така се пренасят на различни места според нуждите на племето, запазвайки свещената връзка навсякъде, където те се намират (Lewis, 1914).

Подобно на другите сибирски номадски племена, евенките също имат свои варианти на подвижен *axis mundi*. Шаманите в тези племена използват своите барабани и ритуални дръвчета (свещени стълбове), за да създадат временен център на света. По време на шаманските ритуали барабанът се разглежда като модел на вселената, а шаманът символично пътува през различни светове – подземния свят, земния свят и небето. Тъй като шаманът може да изпълнява тези ритуали на всяко място, където племето се намира, барабанът и ритуалният стълб стават подвижни аксис мунди, които временно свързват небето и земята в рамките на ритуала.

При някои номадски пастирски племена в Хималаите, като тези в Тибет, свещените планини се считат за постоянни *axis mundi*. Въпреки това, когато племената се придвижват с добитъка си, те често извършват ритуали и молитви към планините, независимо къде се намират. Тези ритуали служат за установяване на връзка със свещената планина на разстояние, което символично пренася идеята за *axis mundi* в новото местоположение на племето. Така, въпреки че самата планина е фиксирана,

идеята за връзка с нея става подвижен *axis mundi* за племето (Ramble and Grod, 2012).

Концепцията за *axis mundi* при аборигените, маорите и инуитите също има уникални проявления, които са свързани с техните традиции, вярвания и светоглед.

Аборигените в Австралия притежават много специфично разбиране за сакралното пространство и връзката с техния свят, която често се изразява чрез концепцията за „The Dreaming“ (сънуването). „The Dreaming“ представлява времето на сътворението, когато предците са сътворили света, но това също така се възприема и като непрекъснато присъствие в настоящето. За аборигените свещените места в природата, като планини, скали, реки и свещени дървета, изпълняват ролята на фиксирани *axis mundi*. Тези места се считат за центрове, в които предците са оставили следи и в които все още съществува връзка между земята и духовния свят. При всичките си странствания аборигените поддържат жива духовна връзка с тези места чрез ритуали и предания, което символично пренася този „център“ навсякъде където и да се намират. Феноменът *песенни линии* (*songlines*) също е пример за подвижен *axis mundi*. Те са невидими пътеки, създадени от предците, които аборигените следват, когато се движат из земята. Чрез пене на песните, които разказват за сътворението на тези пътища, аборигените поддържат връзка с „The Dreaming“ и космизират света около себе си (Stanner, 2009).

Маорите (народът *Tangata Whenua*) от Нова Зеландия имат дълбоко вкоренени вярвания, свързани със земята и техните предци. За тях връзката с предците и земята, която те обитават, е ключова за идентичността и културата им. Маорите почитат определени планини като свещени (*Маунга*⁷) и ги възприемат като фиксирани *axis mundi*, свързващи земята с *Atua* (маор. бог, богове) и с духовния свят. Тези планини са домове на предците и се считат за пазители на племето. Когато маорите се придвижват, те носят със себе си спомени и ритуали, свързани с тези свещени места – *Mare*, както ги наричат. *Mare* са свещени пространства или храмови комплекси, където се извършват важни ритуали. Въпреки че *Mare* обикновено са фиксирани, маорите вярват, че духовното присъствие, което се усеща в *Mare*, може да бъде пренесено на нови места чрез ритуали и церемонии, което ги прави своеобразни подвижни *axis mundi* (Anderson, Binney, Harris, 2014; King, 1992).

На хиляди километри от тях, в условията на арктическите региони живее друг народ с уникален светоглед, който е формиран в условията на

⁷ От протополинезийски *mauŋa*. Сродни с хавайската *mauna*, самоанската *tauga* и тонганската *mo'unga*.

суровата действителност на техния хабитат, *инуитите* – коренните народи на арктическите региони на Канада, Гренландия и Аляска. Общият им произход води своето начало от културата *Thule*. Туле е археологическа култура, която представлява предците на съвременните инуити. Туле културата се е развила около 1000 г. сл. Хр. и е съществувала до около 1600 г. сл. Хр. Тя се е разпространила в Арктическите региони на Северна Америка, включително Аляска, Канадския арктичен архипелаг и Гренландия. Туле културата се разпространява в голямата част от Арктика, като следва миграционните пътища на морските бозайници. Тази култура постепенно се трансформира в съвременните инуитски култури, които продължават да съществуват и до днес. Шаманите (*ангакок*) играят централна роля в инуитското общество като медиатори между хората и духовете. Те лекуват болести, предсказват бъдещето и успокояват разгневени духове. Интересното е, че шаманите получават своите способности чрез предаване на знания и опит, но често тези способности се проявяват след лични кризи или трудности, което се възприема като знак за избора на духовете. Религията и духовните вярвания на инуитите са дълбоко свързани с природата и околната среда, която ги заобикаля. Тяхната духовност е анимистична – вярват, че всички неща в природата – животни, растения, камъни, води, ветрове – имат духове или души.

В контекста на подвижния *axis mundi* пословични са ромите, известни също като цигани. Тези номадски народи са с дълга и сложна история. Въпреки че техните традиции и вярвания варират значително в зависимост от местоположението и културното влияние, можем да идентифицираме някои общи черти, които могат да бъдат свързани с концепцията за подвижен аксис мунди. Един от най-очевидните аспекти на ромската култура е тяхната мобилност. Ромските кервани (катуни) или лагерите, които те създават, са не просто места за живеене, но и центрове на социалния и духовния им живот. Лагерът, където и да се намира, често се възприема като център на техния свят. Създаването на нов лагер е като създаването на ново духовно и социално пространство, което временно се превръща в техен „център на света“. Това е ясно проявление на подвижен аксис мунди, тъй като самото движение и пренасянето на този център е важна част от тяхната културна идентичност. В ромската култура костенурката понякога се разглежда като символ на стабилност и дом, който се носи със себе си. Тя е свързана с идеята за преносим дом, което я прави символичен аксис мунди. Подобно на костенурката, ромите носят своя „дом“ и културен център с тях, независимо къде се намират. Музиката и танцът играят централна роля в ромската култура и са важни за тяхната идентичност и социална структура. Те не само се забавляват, но и изпълняват ритуална функция, свързваща ромите с техните предци и традиции. Ромската музика, където и да бъде изпълнявана, създава временно сакрално пространство, което може да се възприема

като подвижен аксис мунди, свързващ настоящето с миналото и духа на общността. Ромите имат различни традиционни вярвания и ритуали, свързани с предците, природните сили и свещените обекти. Когато се установят на ново място, те често провеждат ритуали за пречистване и благославяне на пространството, което го превръща в свещен център за тях по време на престоя им. Тези ритуали поддържат идеята за подвижен аксис мунди, тъй като всеки нов лагер или дом става символичен център на техния свят (Fonseca, 1996; Clebert, 1974; Matras, 2015).

НЕВИДИМИТЕ САКРАЛНИ ТОПОСИ НА ГРАДА

Съвременният град е не само място, наситено с материални структури и социални взаимодействия, той е и пространство, изпълнено с невидими духовни пластове. В много световни култури градът не е просто обиталище, а метафизично поле, където личното и колективното съзнание се преплитат с древни вярвания, духовни практики и символи. Сакралните градски топоси – скрити параклиси, малки олтари, къщички за духове, подземни храмове или мемориали, често съществуват и като „невидими“ точки, които носят силен духовен заряд и усещане за закрила, свързаност и принадлежност. Метафизиката на града разкрива как тези сакрални места, макар и понякога незабележими в урбанистичната среда, предлагат убежище от светската суматоха и създават своеобразни „прагове“ между видимото и невидимото. Тези топоси функционират като тихи и непрекъснати източници на духовност и символизируют стремежа на човека да запази връзка със свещеното, дори в динамичния и често безличен контекст на модерния мегаполис. Изследването на тази тема дава възможност за дълбоко разбиране за това как градските сакрални пространства отразяват нуждата на човека от духовност и трансцендентност в съвременния свят. Модерният град – макар и символ на моралния упадък, материалния човек и неоновите мечти, разкрива пред посветения и търсещия пространства, които са скрити или неочаквани в съвременната урбанистична среда. В модерния град такива пространства често са маскирани или интегрирани в ежедневието и все още продължават да носят културна, духовна и социална стойност.

Въпросът, свързан с градските сакрални пространства, най-често е екзистенциален диалог между изначалната духовна същност на човека и изправения срещу него собствен симулакрум – образ, изтръгнат от истинската реалност. Десакрализиращият човек е *имитация без референт, която представя себе си за реалност* – както би се изразил Бодрияр (Baudrillard, 1981). За видния французин симулакрумът е *копие без оригинал*, защото „отпечатъкът“ на лишения от своята сакралност и axis mundi човек е образ, осъден на живот в плоското едномерно битие без връзка със своите предци

(корените на Игдрасил) и небесните покровители (клоните на Игдрасил). Могат ли священното и профанното – тези две начала, да съществуват в съвременното общество? Мирча Елиаде, майсторът на религиозните изследвания, твърди, че това е възможно: *Свещеното и профанното са две разновидности на съществуване в света, две екзистенциални ситуации, приети от човека в хода на времето* (Елиаде, 1998). За Елиаде във всеки човек, колкото и да е десакрализиран, се таи една крипторелигиозност, която се проявява под формата на *привилегировани места, качествено различни от другите: родният край, мястото на първата любов, някоя улица или кътче от първия чужд град, посетено в младостта. Всички тези места притежават дори за откровено най-нерелигиозния човек особена, „уникална“ стойност: те съставляват „светите места“ на неговата лична Вселена, като че ли това нерелигиозно същество е получило откровение за друга действителност, различна от тази на ежедневието му съществуване* (Елиаде, 1998). Изцяло профанното битие не съществува никога в чист вид. Независимо до каква степен е стигнала десакрализацията на света, човекът, който е избрал профанния живот, не е в състояние да отмени изцяло религиозното поведение. И най-десакрализираната екзистенция запазва следи от религиозна преценка за света (Елиаде, 1998). *„Дори и най-отявленият атеист – обичаше да казва мой професор от пловдивския университет – е такъв до първата силна турболенция“*. В същия аспект Волтер изрича прочутата си фраза *„Si Dieu n’existait pas, il faudrait l’inventer“* („Ако Бог не съществуваше, щеше да бъде нужно да го измислим“) в своето произведение *„Épître à l’Auteur du Livre des Trois Imposteurs“* (Писмо до автора на книгата „Тримата измамници“), публикувано през 1769 г. (Voltaire, 1769). С тази фраза Волтер подчертава значението на концепцията за Бог като морален и социален регулатор, дори ако самият Бог не съществува в обективен смисъл. За Волтер Бог е важен като символ на ред, морал и справедливост, който играе роля в поддържането на баланса и стабилността в човешкото общество. Като антитеза на волтеровата мисъл руският революционер и теоретик на анархизма, един от идеолозите на народничеството от XIX век Михаил Бакунин (1814-1876) в книгата си „Бог и държавата“ се противопоставя на Волтер с фразата: *„Ако Бог наистина съществуваше, щеше да е необходимо да го унищожим“* (Бакунин, 1917).

Въпросът, свързан със сакралното и профанното, е въпрос който поставя човека в центъра на една бинарна екзистенция, от една страна – битие, пропито от божествено (небесно) присъствие, от друга – свят, лишен от универсални стойности – субективизъм, зараждащ се в отсъствието на божествения еталон и водещ до морален релативизъм. Този вид морална субективност, както отбелязва Ницше, може да доведе до упадък на всички традиционни ценности, оставяйки човека в състояние на nihilизъм – в свят, в който всички стойности са изравнени и нищо няма вътрешна стой-

ност. За Юнг сакралното е израз на колективното несъзнавано и неговата връзка с божественото, което всъщност предоставя на човека усещане за вътрешен ред. Без сакралното (Бог), казва Юнг, човекът губи тази опора и изпада в състояние на психологическа разпиляност – психиката му остава без център и той се чувства изолиран и безпомощен пред несъзнаваните сили, които обикновено намират форма и смисъл в религиозните вярвания. Лишен от връзката със сакралното, човекът може да изпита психологически разпад и дълбока вътрешна празнота. За Юнг връзката с Бога, независимо дали се възприема буквално или символично, помага на човека да се ориентира в един свят, който иначе може да изглежда хаотичен и враждебен. Свещените символи и идеи са онези архетипи, които създават вътрешна структура и стабилност, позволяващи на човека да се свърже с несъзнателното, което му придава пълнота (Юнг, 2016).

Антагонизмът между сакралното и профанното съществуване е централен въпрос в човешката философия и отразява най-дълбоките търсения на смисъл, ценност и морал. Този конфликт е не просто теоретичен, той засяга и самата структура на битието и ролята на човека в света. В най-общ план, сакралното съществуване предлага свят на абсолютни ценности, космически ред и обективна цел, докато съществуването в свят, лишен от божественото, представлява свят на радикална свобода, но също и на дълбока несигурност и относителност. Този антагонизъм е неразрешим и точно в него се съдържа основното напрежение, което движи човешката мисъл от хилядолетия.

И така, темата за сакралните пространства в града, или по-точно липсата на сакрални топоси, несъмнено води до разрушаване на колективния символен капитал, който изгражда „паметта на мястото“. Ако за традиционния град митологичните и сакралните наративи са конститутивен елемент, чрез който се създава общност, то при обезсакрализирания град на преден план излизат фрагментирани и индивидуализирани преживявания, при които всеки е лишен от усещането за трансцендентност и дълбок космологичен порядък. Така градът става феноменологична пустиня – място, където липсват символи, които да насочват човека към отвъдното или към свръхиндивидуалното.

Темата за метафизиката на града и невидимите или скритите сакрални пространства може да бъде разгледана чрез различни примери от световни метрополиси, където духовното и материалното се преплитат и създават уникална символика. Градовете, в които култура, религия, история и архитектура се сливат, разкриват дълбоки метафизични измерения на своите скрити сакрални пространства. Така например град Киото в Япония е известен с множество скрити храмове и градини, които остават недостъпни за туристи и се използват само от монаси или определени социални групи. Това включва малки параклиси, скрити между модерни сгради, където хо-

рата се молят на шинтоистки духове, както и будистки дзен градини, скрити зад високи стени. Градът е „пластов“ в метафизичен смисъл – видимите слоеве на Киото са само повърхност, под която се крият пространства, изпълнени с духовни значения и тишина, които съществуват като „празнини“ в материята на града. Друг древен град на брега на река Ганг – Варанаси, е изпълнен със скрити храмове, *гхатове* (стъпала към реката) и тесни улички, където се извършват свещени ритуали. Най-известни са местата за кремация, които за местните жители са сакрални пространства на преход между живота и отвъдното. Самият град Варанаси символизира пространството между живота и смъртта. Градът изобилства от гхатове и малки светилища, които съществуват на метафизичен принцип като „врати“ между видимото и невидимото. Друг мегапис – Ню Йорк, възплъщава идеята за трансформация и метаморфоза. Градът съдържа метафизичен слой на „колективна памет“, който е оживен от мемориали, малки религиозни светилища и пространства за медитация, които се възприемат като места за пречистване и връзка с невидимите пластове на съзнанието. Мемориалът на 11 септември е символ на траур и почит, но също така е пространство, което привлича хора, търсещи духовно и емоционално пречистване. В самия Ню Йорк има и множество католически параклиси, еврейски храмове и малки будистки светилища, които са разположени скрито в офис сгради и други модерни структури. В един от небостъргачите на мегаполиса, в един от етажите на Rockfeller Center⁸, се намира малък католически параклис, където служители и посетители могат да се молят и да намерят уединение сред забързания градски живот. Това място е скрито и известно предимно на местната общност.

Свещеният град Йерусалим е метафизична „свързка“ между небето и земята, между различни вери и епохи. Йерусалим представлява място, където метафизичното измерение е част от всяка уличка, всяка сграда и дори самия въздух, създавайки сакрална география на духовните пътеки и енергийни центрове. Йерусалим съдържа множество свещени и метафизични пространства, които съжителстват на едно и също място. Старият град е изпълнен със скрити зони, включително *Къпината на Света Богородица* и тунелите под Стената на плача. Тези пространства са дълбоко сакрални за евреи, християни и мюсюлмани. Подобно на Йерусалим, мегаполисът Истанбул съществува като културна и религиозна граница между Европа и Азия. В метафизичен план този град е „прагово“ пространство, където различните измерения на свещеното се преплитат и остават активни като енергийни потоци, невидими, но осезаеми в атмосферата на града. Сградата на „Света София“ в Истанбул е ярък пример за скрито сакрално

⁸ 45 Rockefeller Plaza, New York, NY 10111, САЩ

пространство. Тя е била църква, джамия, музей и отново джамия. „Света София“ остава място, където християнски и мюсюлмански символи съжителстват и създават усещане за „многопластова“ свещеност. Друг мулти-милионен северноамерикански град, третата по големина градска агломерация в света – Мексико Сити, носи слоеве от древни и модерни сакрални енергии, които съществуват успоредно. В метафизичен смисъл Мексико Сити е „горизонт“ между ацтекското и съвременното, където духовната и културната идентичност съжителстват в едно уникално „духовно поле“. В центъра на Мексико Сити се намира *Темпло Майор* – останки от древен ацтекски храм, скрит под съвременния град. Мястото е разглеждано като духовно и сакрално, въпреки че само част от него е разкрито и запазено. Освен това на различни места в града има параклиси и олтари, посветени на Дева Мария от Гуадалупе, които символизират духовното наследство на Мексико.

Град Рим, наричан още „вечният град“, е един истински „мост“ между минало и настояще. Метафизично, това е „вечният център“, където сакралното пространство на различни култури и религии създава усещане за непреходност и цикличност на времето и съществуването. Римските катакомби, особено катакомбите Сан Себастиано⁹, са тайни подземни тунели, използвани като места за погребения и раннохристиянско поклонение. Мястото е свързано с мъчениците на Рим и днес е частично отворено за посетители, които искат да се потопят в тази древна свещена атмосфера. Катакомбите са символ на „скритата вяра“ и на убежището, където сакралното е защитено от светския живот, създавайки силен духовен контраст със съвременния град. В Рим, където древни римски и християнски светини съществуват в хармония, много скрити и невидими сакрални топоси служат като „духовни съкровищници“. Пантеонът, който е бил храм на всички богове и по-късно превърнат в църква, е метафизично пространство, което възплъщава древната и съвременната сакралност.

В азиатския Хонконг интерес будят будистки манастири, разположени в апартаменти на високите етажи в жилищни и офисни сгради. Те не са отворени за масовия туристически поток и служат на местната будистка общност като място за медитация и духовна практика. Тези манастири олицетворяват сакралността на практиката, разположена буквално на слоеве над материалното и светското, като представят „вертикална“ духовност, която се издига над нивото на земния град.

Подобно на Рим, под улиците на Ла Валета – Малта, в криптата на катедралата на Св. Доминик (разположена на едноименната улица), се на-

⁹ Катакомбите са част от древната „Апиева пътна мрежа“ - Via Appia Antica, 136, 00179 Roma Italy

мира подземен храм, който е едно от най-спокойните и скрити сакрални пространства на града. Това място не е туристическа атракция и се използва предимно от местни жители, които идват за молитва и медитация. Този подземен храм символизира „скритото“ присъствие на свещеното в един модерен град, предоставяйки пространство за връзка със сакралното в дълбините на града под ежедневно суматоха и суета. По подобие на криптата на катедралата на Св. Доминик в Ла Валета, в Лондон, в подземието на катедралата „Света Троица“¹⁰, се намира крипта, която често се използва за духовни ритуали и събирания. Тази крипта е почти невидима за случайния минавач, но местната общност знае за нея и я използва като място за уединение и молитва. Криптата символизира непрекъснатото присъствие на сакралното дори под натоварените улици на един от най-динамичните градове в света. Друг скрит храм, в еврейския квартал на Прага, е „Старата нова синагога“, която е втората най-стара действаща синагога в Европа. Въпреки че е известна на историците, сградата е скрита от масовия туристически поток и се използва активно от еврейската общност. Синагогата е символ на постоянството на вярата и на съществуването на духовни пространства, които запазват своята сакрална стойност въпреки историческите и културните трансформации на града.

ДЕСАКРАЛИЗАЦИЯ И РЕСАКРАЛИЗАЦИЯ

Десакрализацията е сложен процес, в чиято основа лежи загубата на сакралния характер на определени пространства, идеи, обекти или практики в човешкия живот. Често този процес се свързва с постмодерната епоха и разпадането на религиозните и духовните основи в обществото, както и замаяната им с рационални, утилитарни и материалистични ценности. Тази екзистенциална трансформация не е феномен, зародил се в конкретно историческо време или епоха – корените ѝ започват от мига, в който човекът се възприема като *homo faber* (творец на собствената си съдба). Още в древния свят – в Месопотамия, Египет, Гърция и Рим, когато сакралното е в основата на обществения живот и ритуалите, боговете и духовните вярвания определят законите, политиката и културата, се прокрадва идеята, която по-късно, с възхода на класическата гръцка философия, започва да рационализира света. Философи като Сократ, Платон и Аристотел търсят универсални принципи, които да надхвърлят митологичния светоглед. Това не е директно отдалечаване от сакралното, но поставя началото на

¹⁰ Holy Trinity Church, Sloane Street, London SW1X 9BZ

разделението между „логоса“ (рационалното) и „митоса“ (сакралното). Римската империя усилва профанизацията чрез бюрократизация и акцент върху практичността, въпреки че поддържа официален култ към боговете. Средновековието е епоха, в която сакралното доминира в Европа – християнството задава основите на обществения, културния и политическия живот. Съществуват обаче и ранни признаци на секуларизация: укрепването на кралската власт в късното Средновековие започва да ограничава влиянието на Църквата. Религиозните конфликти и корупцията в Църквата (продаването на индулгенции) създават скептицизъм сред част от обществото. Ренесансът (XIV–XVI в.) отново издига в култ човека, природата и античното наследство. Чрез възхвалата на човешкия разум, изкуствата и науката се заражда идеята, че светът може да бъде обяснен и подобрен без необходимостта от свещена намеса. Реформацията (XVI в.) разкъсва монопола на Църквата, въвеждайки по-лична и вътрешно ориентирана религиозност. Въпреки че това е движение вътре в самото християнство, то значително ускорява както процеса на индивидуализация, така и отслабването на сакралния авторитет в обществото. Научната революция, или раждането на модерния свят (XVI–XVII в.), променя радикално разбирането за света. Личности като Галилео Галилей, Исак Нютон и Рене Декарт въвеждат механистичния модел на Вселената, в който природните явления могат да бъдат обяснени чрез закони, без позоваване на свръхестествени сили. Декартовото „*Dubito, ergo cogito, ergo sum*“ („Съмнявам се, следователно мисля, следователно съм“) поставя разума в центъра на човешката идентичност. Просвещението (XVIII в.) популяризира идеали като рационалността, индивидуализма и прогреса. Волтер, Русо, Кант и други мислители критикуват религиозните институции като пречки за свободата и знанието. Независимо че това не води директно към отхвърляне на духовното, този процес все пак катализира подмяната на сакралността с идеала за човешкия прогрес. Индустриалната революция (XVIII–XIX в.) променя радикално икономическия и социалния живот на планетата. Урбанизацията, технологичният напредък и капитализмът изместват фокуса от духовното към производството, консумацията и материалния просперитет. Философи като Карл Маркс разглеждат индустриалния капитализъм като процес на отчуждение, при който духовните връзки между хората и света се разрушават. Ницше провъзгласява „смъртта на Бога“, което символизира края на религиозната доминация над морала и културата, но също така подчертава и кризата на смисъла, която следва.

Постмодерната епоха се характеризира несъмнено с фрагментация на сакралното. Резултат е не само физическо, но и културно изтласкване на сакралните пространства в периферията. Днес градовете се трансформират в хиперфункционални пространства, където скоростта и прагматизмът изместват духовните аспекти. Постмодерният свят е белязан от скептици-

зъм и пренебрежение към универсалните истини, включително религиозните. Като следствие това води до относителност на духовното и неговата комодификация – духовността често се предлага като продукт на пазара. Според Бодрияр сакралното често е симулирано – то става „спектакъл“, където духовността е комерсиализирана или „изпразнена от съдържание“. Това създава впечатлението, че профанното и духовното са две отделни категории, но всъщност границите между тях се размиват (Baudrillard, 1981). Индустриализацията довежда и до преразпределение на пространствата в градовете. Сакралните пространства започват да губят своето централно значение. Голяма част от градовете се разрастват хаотично, като икономическите и инфраструктурните нужди започват да надделяват над духовните. След индустриалната революция науката и технологиите се възприемат като инструменти, чрез които човекът може да овладее природата и дори да я трансформира. Човекът се намесва в сътворението на живота, манипулирайки ДНК и създавайки нови форми на живот. Това поставя въпроса за етиката на човешката „творческа сила“. Стремещт към създаване на интелигентни машини, които могат да надминат човешките способности, е пример за амбиция към божествено знание и контрол. Феноменът „трансхуманизъм“ е философско движение, което цели да надскочи човешките биологични ограничения чрез последно поколение технологии. Идеите за безсмъртие чрез дигитализация на съзнанието или подобряване на тялото с бионика и нанотехнологии са ярки примери за опита да се „достигне до боговете“. Много религии разглеждат опита за богоравност като *хюбрис* – арогантно пренебрегване на божествения ред. Тази амбиция често води до наказание или трагедия, подчертавайки, че стремещт към божествено равенство е свързан с голяма отговорност и риск.

Исторически погледнато, високите сгради винаги са били асоциирани със свещеното. Пирамидите, зикуратите и средновековните катедрали са построени с цел приближаване към боговете или небето. Днешните небостъргачи, с тяхната височина и внушителност, могат да бъдат интерпретирани като съвременни „кули на Вавилон“ – символ на човешката амбиция и желание за достигане на нещо по-висше. Небостъргачите са амбивалентен символ – от една страна, те отразяват човешкия стремеж да достигне висините, било то метафорични или буквални, а от друга, тяхната функция е предимно профанна – те служат на икономиката, бизнеса и консуматорското общество. Докато архитектурата на небостъргачите често изразява сила, технологичен напредък и икономическа мощ, те също могат да се възприемат като опити за създаване на ново „небесно“ пространство. Профанното пространство започва да имитира сакралното, като се използват елементи като мащабност, внушителни форми и светлинни ефекти, за да създават усещане за „възвишеност“.

Отдалечаването на човечеството от сакралното не е еднопосочен процес. То не представлява просто отхвърляне, а трансформация – сакралното не изчезва, а променя своите форми. Модерният свят предлага нови начини за връзка със сакралното, но често те са индивидуални и разпокъсани.

Има признаци, че в съвременното общество се наблюдава завръщане към духовното и сакралното, което може да се разглежда като реакция срещу доминацията на материализма и технологичния хиперфокус на модерността. Това завръщане не е универсално и се проявява по различни начини в различни културни и социални контексти – не е връщане в буквалния смисъл, а по-скоро трансформация, при която древни ценности се преоткриват и адаптират към съвременния свят. Като ярък пример за това завръщане към сакралното са и малките къщички за духове, които се срещат в различни части на света, явяващи се като малки спасителни свещени острови, изникнали върху механичната плът на съвременните урбанистични конгломерати.

ВИДИМИ ГРАДСКИ САКРАЛНИ ПРОСТРАНСТВА

Градът може да се разглежда не само като арена на човешки дейности, но и като дом на различни нематериални сили, които трябва да бъдат уважавани. Освен поклонението пред духовете на предците, дори и понастоящем съществува вярване, наречено анимизъм, според което хората се преклянат и пред всички природни елементи, вярвайки, че имат душа или духовна същност. Това схващане е характерно за много традиционни и племенни култури от древни времена и по-късно се разпространява в Югоизточна Азия паралелно с будизма. В този смисъл интересен метафизичен градски феномен, който трансформира личното пространство в сакрално, са къщичките за домашни духове. Най-характерни са те за Азия, особено за Югоизточна Азия и наричани *Devi House* или *Spirit House*, са неотменна част от религиозния и духовен живот на азиатците (Bengali, 2019). Въпреки модернизацията къщичките за духове остават важна част от културния пейзаж и на големите градове, тъй като символизират начина, по който жителите им поддържат хармония с природата и духовете.

Най-разпространени са в Тайланд (фиг. 1), където се наричат *Санпра-лум* и са част от традиционните вярвания на хората, свързани с духовете на земята и природата (подобни малки къщички за духове „Баба“ са открити и изследвани в някои гетоизирани градски структури в Южна България – Пловдив, Асеновград, Хасково и пр.¹¹). Те са малки структури, поставени

¹¹ Този въпрос ще бъде разгледан по-нататък в текста.

Фиг. 1. Тайландска къщичка за духове, поставена върху пиедестал и украсена с гирлянди в западната част на Банкок (Foto: Shashank Bengali / Los Angeles Times)

на специални места в дворовете на домове, обществени сгради и дори в централните части на големите градове, включително и в центъра на Банкок. Целта на тези къщички е духовете, за които се смята, че обитават земята, да живеят спокойно и да не безпокоят хората.

Такива олтари се поставят и в нови съвременни сгради като задължителна част от тях. Всекидневната молитва към духовете е задължителна, за да бъдат щастливи и да не създадат лошо *Juju*¹² за семейството или бизнеса. Жителите на населените места се прекланят пред множество духове пазители на: градините; оризовите полета; портите и стълбищните клетки (човек никога не трябва да стъпва на прага на тайландски дом); животните;

¹² *Bad Juju* на англ. език означава лоша енергия, лош късмет или отрицателна вибрация, често свързан със суеверие или вярване в свръхестественото; в африканския фолклор се отнася до магически практики, амулети и обекти с мистична сила; в разговорния език означава нещо, което изглежда злоещо или предвещаващо неприятности (лошо предчувствие).

складовете и хамбарите; горите, планините и полетата; храмовете; водите; военните крепости и отбраната. Тези къщички обикновено са декорирани с фигурки, цветя, храна и напитки като символичен жест към духовете (Holt, 2011). Феноменът с тези сакрални символи в Тайланд датира от древните епохи, когато тайците започват бавната си миграция от делтата на Червената река в Северен Виетнам до всички части и региони на Югоизточна Азия (Bräunlein, 2004).

В Лаос и Камбоджа къщичките на духовете се наричат *Пи*, или „небесни къщички“ – изработени от дърво или камък, те често са разположени в дворове или около храмове. В Мианмар са *Хо Тау* и подобно Тайланд, са част от будистките вярвания и са разпространени в градовете и селата. В Япония съществуват *ками* – божества на природата, които обитават светилища, известни като *тории*, които за разлика от Тайланд, не са характерни за градовете. В Китай подобни малки светилища са поставяни предимно в храмовете на предците или в домашните олтари. В Корея съществуват *джангсеунг* – дървени стълбове, или „тотеми“, които могат да бъдат видени в селата и храмовете и подобно на къщичките за духове, служат за защита от зли духове и негативни влияния. В корейските села също има и малки светилища – *сонгвангдан*, които са предназначени за отдаване на почит на духовете на планините и дърветата. В Индия много домове разполагат с малки светилища или домашни олтари, където се почитат боговете и предците и често са свързани с индуизма. В някои селски райони има малки храмове, посветени на духовете на земята или планините, които се смятат за пазители на общността.

В традиционната полинезийска култура, включително на Хаваите, има светилища, наречени *хеуиа* (или *морей* в други острови), които са свещени пространства за религиозни ритуали и комуникация с боговете и духовете на предците. Тези светилища често са разположени на свещени места сред природата и включват каменни конструкции

Освен разпространени в Азия и предимно в Югоизточна Азия, подобни традиции съществуват и в други страни по света. В Куба и някои части на Латинска Америка се срещат малки домашни олтари, посветени на духовете на предците или местните светци. Макар и да не са създадени в азиатския смисъл, те отразяват същия принцип на почитане на невидимите сили, които могат да влияят на ежедневиия живот. Особено силно е развита тази традиция в Мексико, където много семейства поддържат домашни олтари (наричани *офренда* по време на „Деня на мъртвите“) и оставят дарове и снимки на своите предци, както и цветни фигурки на фантастични животни (*алебрихес*), които се смятат за духовни водачи и играят важна роля в защитата на дома и семейството.

Религиозният синкретизъм на Балканите представлява сложен културно-религиозен процес, обусловен от историческото наслагване на различ-

ни конфесионални традиции, включително християнство, ислям, юдеизъм и предхристиянски вярвания. Този феномен се развива особено динамично в периоди на османско владичество, когато се насърчава религиозното съжителство в мултиетническа и мултирелигиозна среда. Според изследвания в областта на антропологията и религиозните науки, това съжителство води до *културна хибридизация*, при която се формират нови религиозни практики, заимстващи елементи от няколко традиции едновременно. Етнографските данни показват, че на Балканите съществуват ритуални практики и вярвания, които интегрират и адаптират символи и обреди от християнството и исляма. Например, празници като Гергьовден (св. Георги) и Хъдърлез се отбелязват от християнски и мюсюлмански общности по сходен начин, което показва приемственост на аграрни и апотропейни вярвания, които надхвърлят конфесионалните граници. Едно от тези сходни вярвания е свързано и с настоящата тема за къщичките за духове. Въпреки че концептуално не се покриват изцяло, идеята за подобни структури (които трансформират профанното пространство в сакрален топос), в християнството и исляма (най-вече в хетеродоксия ислям), говори за синкретични вярвания, където отделни групи комбинират православни и мюсюлмански елементи, като приемат различни аспекти от всяка религия в своята ежедневна духовност. Традицията за издигане на малки къщички – параклисчета, води началото си от древността. В класическа Гърция са поставяни *херми* – каменни стълбове с изображения на божества, които да закрилят пътищата, които по-късно стават основа за практиката на поставяне на християнски параклисчета, известни като *kandylakia* и изразяващи признателност към Бог или към конкретен светец за божествената защита на пътуващите (фиг. 2 и 3). Някои параклисчета са посветени на св. Георги, св. Никола или Богородица, които се смятат за защитници на пътешествениците и моряците.

Параклисчетата не са обикновени религиозни символи, те са израз на солидарност и колективна памет.

В България религиозният синкретизъм е характерен за гетоизираните градски структури (ГГС), населени предино с ромско население, в които пространствената сегрегация засилва предразсъдъците и социалното напрежение и затруднява интеграцията му с основното общество (Илиева, 2019). В конфесионално отношение религиозният синкретизъм сред жителите на ГГС е изключително интересен феномен, който демонстрира способността на ромите да интегрират елементи от различни религиозни традиции в своята култура и обредност. Това е резултат както от историческото им движение през различни региони, така и от социалните условия, в които са живели. Ромската общност в България не е хомогенна. Тя представлява социокултурно разнородна група, характеризираща се с вътрешна етнокултурна хетерогенност и множество субгрупи с различна иден-

Фиг. 2 и 3. Kandylakia или миниатюрни параклисчета в Гърция (личен архив)

тичност, език и религиозни вярвания. В рамките на ромското население съществуват социолингвистични вариации, които обуславят употребата на различни диалекти и степени на билингвизъм, както и разнообразие в религиозната принадлежност, която включва ислям, православие, католи-

цизъм и протестанство, адаптирани в различен социокултурен контекст. От антропологична гледна точка ромите формират плурална етническа общност, чиято социална структура е повлияна от локални социални и икономически фактори, водещи до вариации в техните практики и начини на живот. Изследванията показват, че ромската идентичност често е пластична и контекстуална, тъй като се адаптира в зависимост от социалната и институционална среда.

В контекста на разглежданата темата изследванията показват, че до края на миналия век в етнически обособените махали в Пловдив и района около него са функционирали около 47 къщички за *домашни духове*, т.нар. *Баба/Буба/Боба*¹³. Къщичките са изградени в дворните пространства, като мястото на градеж не е предварително натоварено сакрално, а се сакрализира впоследствие (фиг. 4). По време на теренни изследвания има установени случаи, когато вместо къщичка за духа има оформен кът, част от дворно пространство, което е осветено и обявено за обиталище на домашен дух¹⁴. Някои роми поставят в дворовете си малки олтари или обредни обекти, където могат да се извършват молитви и ритуали за защита на дома. Тези олтари често се украсяват според личните вярвания на семейството и включват ритуални предмети в зависимост от религиозната принадлежност на общността (християнска или мюсюлманска). В общността се вярва, че тези духове закрилят и даряват със специални способности (лечителски или гадателски) член от приемните семейства¹⁵. Култът към къщичките за духове определено е хетеродоксен елемент и напомня за алианските текета и почитането на ислямските герои светци „шехити“ (шейти, шиити). За да получи сила, подкрепа и магически способности от духа (съдейки по имената, са от мъжки пол), човек трябва да осъществи процес на дарообмен с него и да полага определени всекидневни грижи за къщичката. Тя може да се посещава не само от семейството, но и от други жители на махалата, които чувстват нужда от закрила и помощ. След навлизането на радикални ислямски течения в ареалите с преобладаващо ромско население в края на XX в. тези къщички, под натиска на крайни ортодоксални функционери и духовни лица, са разрушени или занемарени. Част от тях все още физически съществуват, но вече не се обгрижват и са изгубили своята сакрална същност и сила, причините за което са комплексни (Асенов, 2018).

¹³ На турски език - баща

¹⁴ Този случай е документиран от автора на статията в пловдивска махала през 2015 г.

¹⁵ Такъв е случаят с възрастна жена от пловдивската Арман махала, която в замяна за грижите, които полага за домашния дух с име Осман Баба, получава способността да гадае чрез леене на куршум.

Фиг. 4. Къщичка за домашен дух – Арман махала, Пловдив
(собствен архив)

Въпреки принадлежността на ромите към дадена религиозна деноминация, те често запазват определени обичаи и вярвания, свързани с по-древни вярвания, независимо от основната религиозна традиция в общността им. Силно присъствие имат народните вярвания и практики, свързани с магия, лекуване и суевория. Те са съществена част от ежедневието на много роми и включват елементи от различни религии. Някои обичаи са остатък от по-ранни анимистични вярвания и често се изпълняват независимо от религиозната принадлежност. Вярата в природни духове и свръхестествени същества, като духове и джинове, се среща сред много ромски общности и се проявява в ритуали и обичаи, които нямат ясно съответствие с основните световни религии. Ромите често адаптират ритуалите си към социалната среда, в която живеят. Това води до синкретични обичаи, в които елементи от различни религии се смесват по уникален начин. Религиозният синкретизъм помага на ромските общности да изградят социална и културна идентичност в условията на често променяща се или враждебна среда. Тази адаптивност има важна социална функция, като спомага за

запазването на ромските обичаи и традиции, дори когато се интегрират в различни култури и религии.

Най-общо казано, къщичките за духове могат да бъдат разглеждани като метафора за невидимите сили, които оформят и влияят на живота в града. Те може да символизират идеята, че във всяко пространство съществуват скрити, но мощни влияния – било то духовни, психологически или социални. Самият град може да се възприема като съзнателна структура, която се нуждае от баланс между материалното и нематериалното. Къщичките за духове показват как хората се опитват да постигнат този баланс, като предоставят пространство за нематериалните сили, и в съвременния контекст могат да бъдат разглеждани като символ на устойчивостта на традициите в едно глобализирано и модернизирано общество. Те олицетворяват връзката на съвременния човек с неговите корени и духовна същност, дори в среда, доминирана от технологии и рационализъм. Може да се постави и въпросът за мястото на сакралното и духовното в съвременните мегаполиси и как традиционните вярвания могат да оцелеят и да се адаптират в контекста на градските пространства. Къщичките за духове са уникална част от религиозните вярвания и културните практики на много народи. Въпреки урбанизацията и глобализацията, тези традиции продължават да играят важна роля в живота на хората, както в селските райони, така и в големите градове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Метафизиката на града и скритите сакрални топоси показват, че съвременният урбанистичен пейзаж е много повече от съвкупност от сгради, улици и социални институции. Тези невидими пространства – скритите храмове, домашни олтари, къщичките за духове, малките параклиси и мемориали, представляват физически прояви на духовната връзка, която хората изграждат със своето обкръжение, днес са символи на ресакрализирания човек. И както Карл Густав Юнг твърди: архетипите на сакралното са много дълбоко заложиени в човешкото несъзнавано. Модерният човек може да подтисне тези архетипи, но не може да ги изкорени. Завръщането към сакралното може да се разглежда като проявление на тези дълбоки архетипни нужди (Юнг, 2016).

Дори и в най-натоварените мегаполиси днес вече съществуват сакрални топоси, които са убежища за лична духовност и колективна памет, предлагайки на обитателите си възможност за тишина, утеха и трансцендентност. Скритите сакрални места ни напомнят, че всяка урбанистична среда носи дълбоки пластове от символи, ритуали и вярвания, които поддържат духовното присъствие в градския живот. Чрез тях градът се превръща в

пространство на свързаност с миналото, на емоционални спомени и на стремеж към нещо по-голямо от материалното. Сакралните топоси, макар и често незабележими, ни учат, че във всяка модерна среда духовността остава живо присъствие, което намира начин да пребъде и да ни свързва със сакралното, дори в сърцето на градската реалност.

Благодарности

Изследването е проведено в рамките на проект: № КП-06-Н65/7 от 12.12.2022 г. на тема „Пространствени модели на ромските гетоизирани градски структури в България“, финансиран от ФНИ.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенов, К.** 2018. Антропология на гетото. Пространство и култура. Изд. къща „Студио 18“, 348 с./ Asenov, K. 2018. Anthropology of the Ghetto. Space and culture. Izd. “Studio 18”, 348 p. (Bg)
- Асенов, К.** 2024. Метафизика на града. Урбаногенез и митология (Първа част). – Проблеми на географията, 1-2, Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 21–41. ISSN 0204-7209. DOI: 10.7546/PG.1-2.2024.02/ Asenov, K. 2024 Metaphysics of the city. Urbanogenesis and mythology (Part One). *Problems of Geography*, 1-2, Izd. na BAN “Prof. M.Drinov”, Sofia, pp. 21–41. ISSN 0204-7209. DOI: 10.7546/PG.1-2.2024.02 (Bg)
- Бакунин, М.** 1917. Бог и государство. Сергиев Посад : Изд. “Солдат-гражданин“ Моск. сов. с. д., с. 20 / Bakunin, M. 1917. God and the State. Sergiev Posad: Ed. “Citizen Soldier” Moscow. advised a soldier. dep., p. 20. (Ru)
- Елиаде, М.** 1998. Сакралното и профанно. Изд. „Хемус“, с. 8./ Eliade, M. 1998. The Sacred and the Profane. Izd. “Hemus”, p. 8. (Bg)
- Елиаде, М.** 2008. Шаманизмът и архаичните техники на екстаза. Изд. „Изток-Запад“, София, 576 с./ Eliade, M. 2008. Shamanism and Archaic Techniques of Ecstasy. Izd. East-West, Sofia, 576 p. (Bg)
- Илиева, Н.** 2019. Пространствена сегрегация. Теоретични аспекти. 245 с. ISBN 978-954-9649-11-6/ Ilieva, N. 2019. Spatial Segregation. Theoretical aspects. 245 p. ISBN 978-954-9649-11-6 (Bg)
- Кембъл, Дж.** 2023. Маските на Бога. Том 1. Първобитна митология. Изд. „Елементи“, София, стр. 178./ Campbell, J. 2023. The Masks of God. Vol. 1. Primitive Mythology. Izd. „Elements“, Sofia, p. 178. (Bg)
- Юнг, К.** 2016. Архетипите и колективното несъзнавано. Изд. „Лега Артис“, 376 с./ Jung, K. 2016. Archetypes and the Collective Unconscious. Izd. “Lege Artis”, 376 p. (Bg)
- Al-Farabi.** 1985. The Perfect State (Al-Madina Al-Fadila). Translated by Richard Walzer. Oxford: Clarendon Press, 430 pp.

- Anderson, A., J. Binney, A. Harris.** 2014. *Tangata Whenua: An Illustrated History*. Wellington: Bridget Williams Books, 544 pp.
- Andrews, P.A.** 1997. Nomad tent types in the Middle East. *Beihefte Zum Tübinger Atlas Des Vorderen Orients*, vol.37. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 782 pp.;
- Andrews, P.A.** 1999. *Felt Tents and Pavilions: The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage* (2 vols). London: Melisende, 1472 pp.
- Baudrillard, J.** 1981. *Simulacres et Simulation*. Éditions Galilée, 164 pp.
- Bengali, Sh.** 2019. The spirit houses of Bangkok keep watch over a frenetic modern Thai city. *Los Angeles Times*. Retrieved 2019-04-20.
- Bräunlein, P. J.** 2004. Materialization of the Buddha's Presence: The Cult of Amulets in Contemporary Buddhist Communities. *Journal of Contemporary Religion* 19, no. 3: pp. 357–377.
- Clebert, J. P.** 1974. *The Gypsies*. Penguin Books, 282 pp.
- Eliade, M.** 2008. *Shamanism and Archaic Techniques of Ecstasy*. Sofia: East-West, 576 p.
- Fonseca, I.** 1996. *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey*. Vintage, Reprint edition, 352 pp.
- Holt, J. C.** 2011. *Spirits of the Place: Buddhism and Lao Religious Culture*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 364 pp.
- King, Michael, ed. 1992. *Te Ao Hurihuri: Aspects of Maoritanga*. Auckland: Reed Publishing, 191 pp.
- Lewis, Sp.** 1914. *Myths of the North American Indians*. Publ. George G. Harrap &Co, London, 392 pp.
- Matras, Y.** 2015. *The Romani Gypsies*. † Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 336 pp
- Ramble, Ch., St. Gros** (eds.) 2012. *The Sacred Mountain in Eurasian Traditions*. *Beiträge zur Kultur- und Geistesgeschichte Asiens*, vol. 77. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 362 pp.
- Voltaire.** 1769. *Épître à l'auteur du nouveau livre : Des trois imposteurs*. Publisher : [s.n.][s.n.]. Relationship: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb333707209>; Source: Bibliothèque nationale de France, département Littérature et art, YE-35008; Provenance: Bibliothèque nationale de France, p. 2

